

MUNKANÉLKÜLISÉG A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI RÉGIÓBAN

Nikolai Genov (ed.): Unemployment. Risk and Reactions.
(Sofia: Friedrich Ebert Stiftung, 1999)

Jelen írás a Nikolai Genov által szerkesztett *Munkanélküliség – Kockázat és reakciók* című tanulmánykötet írásait tekinti át, azzal a szándékkal, hogy általános keretbe helyezze a munkanélküliséggel kapcsolatos nemzetspecifikus és globális jellemzőket, illetve megoldási stratégiákat. Recenzióm korlátozott terjedelmére, valamint a kötet gazdag tematikájára való tekintettel a közép-kelet-európai munkanélküliség aspektusait a teljesség igénye nélkül, röviden, felsorolásszerűen mutatom be.

A munkanélküliség egyike azon általános gazdasági és társadalmi megpróbáltatásoknak, melyek a legtöbb ország számára kihívást jelentenek. A világ munkaképes népességének egyharmada alulfoglalkoztatott vagy munkanélküli, írja Nikolai Genov bevezetőjében. A probléma elsősorban Közép-Kelet-Európában égető, ahol a látszólag teljes foglalkoztatottság 1989 után hirtelen erőteljes munkanélküliségbe csapott át. A helyi intézményeket felkészületlenül érte a nyugat-európai méreteket öltő munkanélküliség, az azzal együtt járó társadalmi és gazdasági hanyatlás. A fő probléma az anyagi források hiánya ahhoz, hogy munkahelyeket létesítsenek, a munkanélkülieket tovább- vagy átképezzék és tisztességes munkanélküliségi-járadékot biztosítsanak a rászorulóknak.

Nikolai Genov szerint a közép-kelet-európai országok munkapiacai két, a változások okozta kihívással kell hogy szembenézzenek. Egyrészt a piacgazdaságra való áttérés komoly strukturális és intézményi reformokat követel meg. Másrészt ezen országok gazdasága, munkapiaca és oktatási rendszere az egyre gyorsuló globalizációs folyamathoz kell hogy adaptálódjon.

A globalizációval kapcsolatosan vitathatatlan – állítja Genov a kötetet indító tanulmányában –, hogy erőteljes tendencia érvényesül a technika, a gazdaság, a politika és a kulturális folyamatok közötti kölcsönös függőség növelésére a munka területén. Általánosan elfogadott az a nézet, hogy az elzárkózott gazdaságoknak nincs jövőjük. Kizárólag a nemzetközi piacon és munkamegosztásban résztvevő országoknak van esélyük a sikeres, hosszú távú modernizálódásra. A globalizáció egyik formája a piaci liberalizáció, melynek hosszú és rövid távú, latens és manifeszt következményei nyomasztó bizonytalanságokat okoznak a foglalkoztatás és a munkanélküliség területén. Egy mindent felölelő változásban és súlyos pénzügyi nehézségek szorításában a közép-kelet-európai társadalmaknak olyan környezetben kell megküzdeniük a munkanélküliséggel, ahol még alig derengenek a termelés, elosztás és fogyasztási minták globalizálódásából származó bizonytalanságok. Nikolai Genov alapvető kérdésnek tartja e vonatkozásban, hogy hogyan alkalmazkodjanak a globalizációhoz a különböző országok úgy, hogy közben megőrzik és fejlesztik munkaerő-állományaik alkalmazhatóságát. A kérdésre a válasz egyelőre nem teljesen ismert. Egyes országok közelítenek a

munkanélküliségi probléma megoldásához, de a keleti régióban még igen nagy kockázatot jelent a tömeges munkanélküliség.

Egy évtizeddel a változások megkezdése után Közép-Kelet-Európában még mindig sokkolóak lehetnek az erőteljesen lecsökkent ipari termelés, a GDP, a foglalkoztatottsági arány mutatói. Ezek olyan szintre zuhantak, amit csupán erős katonai vereség vagy természeti katasztrófa okozta körülményekkel vonhatunk párhuzamba.

Az egyes országok negatív fejlődésének néhány specifikus oka és magyarázata mellett léteznek közös jellemzői is az általános közép-kelet-európai átalakulásnak. Ezeket Genov a következőkben vélte felfedezni:

1.) *Technológiai fejletlenség* számos közép-kelet-európai országban.

2.) A változás másik fontos mozzanata a nyersanyagra és energiára épülő termelésről a *tőke- és tudásorientált termelésre* való áttérés. Ez a típusú technológiai átstrukturálás óriási befektetéseket igényel, melyeket a régió gyenge nemzetgazdaságai nem tudnak megvalósítani. Viszont ha meg is valósul valamilyen szinten a tőke- és tudásközpontú technológiák bevezetése, az általában csökkenti a munkaerő-állományt.

3) A gazdasági változások közül a *tulajdonjog* megváltozásának van a legrelevánsabb következménye a foglalkoztatásra és munkanélküliségre nézve. A kulcstéma: gyors magánosítás, a helyi árfolyamok lokalizálása, a költségvetési deficitek csökkentése a szociális alapok megnyirbálásával. Szabályszerűen kevés figyelem összpontosult a termelés és kereskedelem újraélesztésére. Ennek rövid távú következménye minden gazdaságban a termelés lecsökkenése és a fogyasztás összezsugorodása volt. Néhány országban ennek a folyamatnak már vége van (például Lengyelország, Kelet-Németország). Viszont a legtöbb régióbeli országban a rövid távúnak ígért, monetáris stabilizációval kapcsolatos szigorú intézkedések következményei igen hosszan eltartnak. Ennek legfőbb oka az, hogy a pénzügyi intézmények és a társadalombiztosítási rendszerek átalakítása előtt került sor a monetáris liberalizációra.

4) A gazdasági folyamatok csak kivételes esetben működnek az átmenetben a kereslet és kínálat mechanizmusai által. Valójában legfőbb mozgató erejük a *politikai döntésekben* és az intézményes rendelkezésekben volt. Legtöbb esetben a gazdaság negatív fejlődését nagyban befolyásoltak a politikai élet diszfunkciói, mint például az *állami intézmények meggyengülése*. Az ellenőrző mechanizmusok meglazulása viszont automatikusan magával hozta az árnyék- vagy rejtett gazdaság felemelkedését, a gazdaság egyre erőteljesebb dualizálódását.

Közép- és Kelet-Európában a technológiai újítás megszakadása, az ipari tervezés diszfunkciói, az állami intézmények szándékos vagy spontán gyengítése, valamint az érték- és normarendszerek válsága együtt jelentkeztek az infrastruktúrában és a kultúra működésében fellépő fejlődési rendellenességekkel. Ahhoz, hogy megfelelően kezeljék a kedvezőtlen helyzetet – írja Nikolai Genov –, minden kelet-közép-európai társadalomnak *nemzeti stratégiát* kell kidolgozni a technológiai, társadalmi és gazdasági fejlődésre.

A változásoknak számos negatív hatása van a foglalkoztatásra is. Egyrészt abszolút értelemben csökkent a foglalkoztatottak aránya az egyes társadalmakban (kivándorlás, rejtett gazdaságban való foglalkoztatottság stb.). Másrészt megjelent a munkanélküliség, s ez addig ismeretlen méreteket öltött. Míg a nyolcvanas években a munkanélküliség rejtve maradt, a kilencvenes évek munkanélkülisége teljesen új és

fontos jelenség, mind gazdasági és politikai, mind pedig társadalmi és kulturális dimenziójában. A munkaviszonyok átalakulása a hosszú távú munkanélküliség gyors növekedését és állandósulását is maga után vonta.

A foglalkoztatott népesség általános csökkenésével együtt jár az egyik gazdasági szektorból a másikba való lényeges elmozdulás, állapítja meg Genov. Úgy tűnik, a gazdaság felgyorsított „tercierizációja” megy végbe, mivel az iparból felszabadult munkaerőt többnyire elszívja a terjedő szolgáltató szektor. Ugyanakkor a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jelentősége is megnőtt, ami jelenthetné az „agrárosodást”. Viszont sem az egyik, sem a másik folyamat nem képes az összes felszabadult munkaerőt felszívni.

A kötet számos cikkében a különböző országok kapcsán felmerül, hogy végbement egy gyors differenciálódási folyamat, mely a társadalmakat jövedelem, szükségletkielégítés és életesélyek mentén strukturálta a képzettség, életkor, etnikai hovatartozás alapján. Az átmeneti társadalmakban a lakosság relatíve kis szegmense (körülbelül 8–12 százalék) képes kisebb-nagyobb mértékben felfelé mobilizálódni.

A változások győztesei és vesztesei között megjelenő különbségek meghatározzák a gazdasági, politikai és kulturális trendeket a régióban. Kétségtelen, hogy a legfőbb nyertesek a sikeres vállalkozók, és a legnagyobb vesztesek a munkanélküliek, nevezetesen a hosszú távú munkanélküliek (Zhivko Nedev).

Közép-Kelet-Európában a változásokat tartós társadalmi kockázatok kísérték, mint a magas munkanélküliségi szint, a társadalmi struktúra erőteljes kettészakadása szegényekre és gazdagokra (Ljubisa Mitronic) vagy a magas bűnözési arány (Anna Mantarova).

Hogyan érinti a munkanélküliség a különböző csoportokat? Összevetve a kötet egyes szerzőinek adatait, röviden a következőket állíthatjuk. *Nemek* szerint vizsgálva a nők közt több a munkanélküli, még akkor is, ha kevesebb a női foglalkoztatott, mint a férfi. *Foglalkoztatási státus* alapján a munkanélküliek 60–70 százaléka kékgalléros, 25–30 százaléka pedig fehérgalléros, de az utóbbiak aránya főleg a fejlettebb országokban (Németország, Lengyelország) növekvő tendenciát mutat (Susanne von Bellow; Wielislawa Warzywoda-Kruszynska). *Korosztályok* szerinti bontásban a munkanélküliség elsősorban a 25 év alatti fiatalokat és a 45 év fölöttieket sújtja. Ebben a tekintetben kivétel Olaszország, ahol törvényes védelem alatt állnak az érett korú foglalkoztatottak, elsősorban azért, mert általában egyetlen jövedelemszerzők a családban (Antonio Chiesi). Végül pedig a *nemzetiség* szerinti megoszlás alapján lehet különbségeket észlelni a munkanélküliek között. Minden országnak megvannak a maga hátrányosabb helyzetben élő nemzeti kisebbségei. Bulgáriában, Magyarországon a roma etnikumúak esetében észlelhető kimagasló munkanélküliség. Ennek számos oka van: alacsony iskolázottsági szint, sajátos életvitel, a többségi társadalom előítéletei, negatív diszkrimináció (Zhivko Nedev). Németországban a törökök vannak hasonló helyzetben, valamint azok, akik nem beszélnek a többségi nyelvet (Susanne von Bellow).

Néhány posztkommunista átmeneti gazdaság munkanélküliségi adata látható a következő táblázatban, melyet Vladimir Rukavisnikov az oroszországi helyzetről írott tanulmányában közölt:

Ország	1995	1996	1997	1998
Cseh Köztársaság	2,9	3,5	5,0	6,0
Magyarország	10,4	10,5	10,0	9,0
Bulgária	11,0	12,5	16,5	19,0
Lengyelország	14,9	13,6	11,9	11,5
Románia	8,9	6,1	9,2	9,0
Oroszország	8,8	9,3	9,7	11,8

Forrás: Vladimir Rukavisnikov: *Is Russia really becoming a third world country...*,
ld. a kötetben.

A fenti táblázatból látható, hogy négy átmeneti év alatt hogyan változtak a munkanélküliségi ráták az egyes országokban. Az időszakos változások azt mutatják, hogy Oroszországban, Bulgáriában, Csehországban, Romániában növekvő trendet követnek a munkanélküliségi arányszámok. Ezek azok az évek, amikor a legtöbb strukturális változás játszódott le az egyes országokban, aminek elsődleges következménye a felszabadult munkaerőtömeg és a gazdasági visszalépés. Ma Lengyelország, Csehország, Magyarország helyzete a legkedvezőbb, míg Bulgária és Románia tovább sülyedt, egyre súlyosbodó gazdasági terheket viselve.

Zhivko Nedev a munkapiac egyik legkomolyabb problémájának a hosszú távú munkanélküliséget tekinti, mely például 1997-ben a bulgár munkanélküliek felét foglalta magában. A hosszú távú munkanélküliek fele több mint három éve keres munkát. Ők a „stagnáló munkanélküliek”, akik közt az alacsonyan képzett, 45 év fölötti nők, valamely kisebbségi csoport tagjai vagy a fogyatékosok a leggyakoribbak. A stagnáló munkanélkülieknek nullához közeli esélyük van újra elhelyezkedni, nemcsak azért – írja Zhivko Nedev –, mert több vonatkozásban is hátrányos helyzetben vannak, hanem mert a megszerzett szakképzés és gyakorlat idővel elavul vagy elvész. Úgynevezett „deprofesszionalizáció” jellemző azokra, akik hosszasan kimaradnak a foglalkoztatott szférából.

A hosszú távú munkanélküliség – ahogyan azt Wielislawa Warzywoda-Kruszynska tanulmányában kifejti – a társadalmi struktúrában belül is megmutatkozik azáltal, hogy nő a szegények száma, és mélyül a gazdag–szegény közötti szakadék. A tartós jövedelemkiesés tömeges elszegényedést okozhat. A munkanélküliségi támogatásokhoz korlátozott ideig juthatnak a rászorulóknak. Ugyanakkor a különböző társadalmi segélyek nem tudják az életminőség megfelelő szintjét biztosítani felhasználóiknak. Így nemcsak a szegények száma nő, hanem a szegénység mélysége is. Legkiemelkedőbb ilyen értelemben a jugoszláv társadalom, ahol sajátos helyzet állt elő a háborús viszonyokkal. Jugoszlávia valamikor – írja Ljubisa Mitrovic – közepesen fejlett ország volt,

* A statisztikai hivatalok által megadott munkanélküliségi ráták értelmezésekor mindig figyelni kell arra, hogy ezek az adatok alábecsülik a tényleges helyzetet, mert nem tartalmazzák a *latens munkanélküliséget*.

ma viszont egyike a legszegényebbeknek. Szerbiában a népesség 90 százalékát veszélyeztette az elszegényedés a kilencvenes évek közepén, amikor a munkanélküliség 24,2 százalékos volt. Az 1993-as hiperinfláció és 56,7 százalékos munkanélküliség szinte nyomorba döntötte a társadalmat, s ezt csak fokozták a belső konfliktusok.

Hasonlóan a szegénységhez, a hosszú távú munkanélküliség is újratermelődhet. A szegény, munkanélkülit is tartalmazó családokban a gyerekek alulképzettek maradnak, ami majd a munkapiaci kedvezőtlen helyzetet vonja maga után (Kiril Kertikov).

Ugyanakkor a hosszú távú munkanélküliség a társadalomtól való elidegenedéshez, elzárkózáshoz (Mariana Zakharieva), az értékrendszer megváltozásához és a különböző szubkultúrák kialakulásához vezet. Ebből a csoportból kerül ki a legtöbb bűnöző, és innen indul a fekete- vagy rejtett gazdaság fellendülése is.

A hivatalos gazdaságtól eltérő gazdaság jelenléte a mai társadalmakban senki számára nem kétséges, szögezi le tanulmányában Anna Mantarova. Érthetjük ez alatt a „második” gazdaság alatt a fekete, az illegális, rejtett vagy árnyék-, szürke, esetleg informális gazdaságot is. Bár az előbbi fogalmak minden esetben nem szinonimái egymásnak, mégis hasonló jelentéseket hordoznak. Az informális vagy rejtett gazdaság a közellenőrzésen kívül megszerzett jövedelmekre vagy juttatásokra vonatkozik. Arra, hogy a termelő- vagy kereskedelmi tevékenység létrehozásához illegális vagy/ és rejtett kapcsolati formákat használnak. Ez a kapcsolat két csoport közt alakul ki: a gazdag „munkáltatók” és a szegény munkavállalók között. Általánosan elfogadott – állítja Anna Mantarova – hogy a középosztály nem aktív résztvevője a rejtett gazdaságnak, viszont fogyasztója az így előállított javaknak és szolgáltatásoknak. A mai rejtett gazdaságok előfutára a szocializmusban az úgynevezett második gazdaság volt, mely akkoriban a központosított gazdaság által kielégítetlenül hagyott szükségleteket volt hivatott pótolni. Ma a rejtett gazdaság alapvetően más gazdasági és szociokulturális környezetben működik. Bulgáriában egyes elemzők szerint a teljes gazdaság 35 százalékát teszi ki a rejtett gazdaság. Az 1998-as bolgár statisztikai hivatal jelentésében az áll, hogy a GDP 21 százaléka származott rejtett gazdaságból. Magyarországon a kilencvenes évek közepén a legális gazdaság egyharmada, míg 1992-ben a GDP 24 százaléka származott a rejtett gazdaságból. Oroszországban a kilencvenes években a foglalkoztatottak 20 százaléka dolgozott feketén, és a jövedelmek 15-20 százalékát nem tartották nyilván (Anna Mantarova).

A munkanélküliség nagyban hozzájárul a rejtett gazdaság fejlődéséhez azáltal, hogy nagy tömeg munkaerő-fölösleget jelent, mely kész bármilyen munkát elfogadni. A rejtett gazdasági kapcsolatok a mezőgazdaságban, az építőiparban, a kereskedelemben, a szolgáltatások és a turizmus területén a legelterjedtebbek. Anna Mantarova a rejtett gazdaság legfontosabb feltételei között említi a következőket:

- a munkanélküliek vagy foglalkoztatottak gazdasági elszegényedése, mely újabb jövedelmek megszerzésére sarkallja a nélkülözőket;
- az alapvető ellenőrző és büntető intézmények nem hatékony működése;
- szociokulturális feltételek, melyek közül az értékrendszer átalakulása és az állami intézmények iránti attitűdök fontosak.

A kötet számos tanulmánya utal arra, hogy a munkanélküliek többsége úgy értelmezi helyzetét, mint makrotársadalmi problémát, amit csupán állami beavatkozással lehet megoldani. Az általános közvélemény is inkább hajlik az individuum felelősség alóli felmentésére, bár eléggé megoszlanak e tekintetben a többségi vélemények.

Amíg a bolgár közvélemény egyértelműen társadalmi kudarcnak tekinti a munkanélküliséget, addig a lengyelek fele-fele arányban tulajdonítják a társadalom, valamint az egyén kudarcának a problémát, írja Krzysztof Zagorski a *Munkanélküliség a lengyel és bolgár közvéleményben* című tanulmányában. Hasonló a helyzet a megoldási lehetőségekkel kapcsolatosan: a legtöbb munkanélküli vagy még várja a munkaügyi hivatalok segítségét, vagy saját maga néz „könnyebb” pénzkereseti lehetőségek után, gyakran sértve mások érdekeit és átlépve a törvényes kereteket. Az állam képtelen a paternalisztikus elvárásoknak eleget tenni, ami viszont csalódást, eltávolodást és az egyéni stratégiák felé való fordulást váltja ki, mely gyakran nem legális.

A gazdasági és társadalmi fejlődés történetében jól ismert jelenség a munkanélküliség. Minden fejlett ország szembesült ezzel a problémával. A megoldás változatos gyakorlatokat ölel fel, melyeket a különböző társadalmi rendszerek a közelmúltban hajtottak végre. Egyes megoldások magukban foglalják az intézményi korlátok alóli felszabadítást – hogy ösztönözzék az egyéni kezdeményezést –, mások erősítik az állami beavatkozást. Gazdasági és politikai természetű mechanizmusokat egyaránt alkalmaztak a munkanélküliség kezelésére.

A közép-kelet-európai fejlődő társadalmaknak nincs hosszú távú állami stratégiájuk a probléma megoldására. Kézenfekvő, hogy a munkanélkülieket vagy munkába (új munkahelyek teremtése mellett), vagy átképzésbe kell bevonni. A legfejlettebb országok példáját kellene követni, akik hasonló nehézségekkel szembesültek a munkanélküliség kapcsán (Theodor Caplow). A fejlettebb országoknak – Zhivko Nedev szerint – több lehetőségük van a megoldásra, mert többet tudnak ráfordítani, több anyagi erőforrással, fejlettebb infrastruktúrával és nagyobb szakmai tapasztalattal rendelkeznek. Például új információs technológiákat használnak fel távmunkahelyek kiépítéséhez, kis- és magánvállalkozások fejlesztésére, a kultúra (főleg a média, zene ipar, kommunikáció), új minőségi szolgáltatások stb. területein való elhelyezkedési lehetőségek megteremtésére. Az információs technológiák globális elterjedése mély változásokat hoz a munka területein. Ez nemcsak a növekvő elvárásokban ölt testet az oktatás és szakmai képzés terén – mondja Zhivko –, hanem a humán erőforrásokkal szembeni magatartások, mint gazdasági tevékenység részei, is megváltoznak. A gazdasági siker egyre inkább függ a tudástól, az emberi képességek fejlettségétől stb. Ezek megszerzéséhez pedig hosszú távú, tartós változásokra van szükség az oktatási és képzési intézményekben, valamint nagyméretű anyagi és társadalmi befektetésekre.

A közép-kelet-európai régió fájdalmas átalakulását nem értelmezhetjük másképp – ahogy Nikolai Genov írja –, mint a nemzetgazdaságok erőteljes és kegyetlen hozzáigazítását a globális termelési és piaci követelményekhez. Ez magában foglalja a szakértelem és termelési technológia, a szervezési tervek és gyakorlatok átvételét, a nem hatékony termelési ágak berekesztésével és a nem hasznosítható munkaerők elbocsátásával együtt. A globalizáció pozitív hatásait az Európai Unióból kimaradt régióbeli államok nem érzékelhetik a közeljövőben. Ők az „útfüggőség” és a nagyhatalmak geostratégiai számításainak köszönhetően előreláthatatlanul hosszú ideig megőrzik majd a globális „agrárterületek” jellemzőit.